IQRO JURNALI , IQRO JOURNAL, ИКРО ЖУРНАЛИ
ISSN:2181-4341| wordlyknowledge.uz/index.php/iqro
Volume 24. Issue 01. Oktabr, 2026

YUQORI SINF O‘QUVCHILARIDA KREATIV FIKRLASH VA METAKOGNITIV ONGNING PSIXOLOGIK DETERMINANTLARI

Xonzafarov Og‘abek Otabek o‘g‘li
Osiyo xalqaro universiteti o‘qituvchisi
https://doi.org/10.5281/zenodo.23269608

Annotatsiya

Mazkur maqolada yuqori sinf o‘quvchilarida kreativ fikrlash va metakognitiv ong rivojlanishining psixologik determinantlari nazariy jihatdan tahlil qilinadi. Zamonaviy ta’lim jarayonida o‘quvchilarning faqatgina bilimlarni o‘zlashtirishi emas, balki mustaqil fikrlash, yangi g‘oyalarni yaratish, o‘z kognitiv faoliyatini nazorat qilish va baholash qobiliyatlarini rivojlantirish muhim ahamiyat kasb etmoqda. Tadqiqotda kreativ fikrlash va metakognitiv ong tushunchalarining psixologik mohiyati, ularning o‘zaro bog‘liqligi hamda rivojlanish mexanizmlari yoritilgan.

Kalit so‘zlar: kreativ fikrlash, metakognitiv ong, yuqori sinf o‘quvchilari, refleksiya, kognitiv jarayonlar, psixologik determinantlar, ijodkorlik, o‘z-o‘zini boshqarish, intellektual rivojlanish.

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ДЕТЕРМИНАНТЫ КРЕАТИВНОГО МЫШЛЕНИЯ И МЕТАКОГНИТИВНОГО СОЗНАНИЯ У УЧАЩИХСЯ СТАРШИХ КЛАССОВ

Аннотация

В данной статье теоретически анализируются психологические детерминанты развития креативного мышления и метакогнитивного сознания у учащихся старших классов. В современном образовательном процессе важное значение приобретает не только усвоение учащимися знаний, но и развитие способностей к самостоятельному мышлению, созданию новых идей, контролю и оценке собственной когнитивной деятельности. В исследовании раскрываются психологическая сущность понятий креативного мышления и метакогнитивного сознания, их взаимосвязь и механизмы развития.

Ключевые слова: креативное мышление, метакогнитивное сознание, учащиеся старших классов, рефлексия, когнитивные процессы, психологические детерминанты, творчество, саморегуляция, интеллектуальное развитие.

PSYCHOLOGICAL DETERMINANTS OF CREATIVE THINKING AND METACOGNITIVE AWARENESS IN HIGH SCHOOL STUDENTS

Abstract

This article theoretically analyzes the psychological determinants of the development of creative thinking and metacognitive awareness among high school students. In the modern educational process, it is important not only for students to acquire knowledge but also to

develop their abilities for independent thinking, generating new ideas, and controlling and evaluating their own cognitive activities. The study highlights the psychological essence of the concepts of creative thinking and metacognitive awareness, their interrelation, and mechanisms of development.

Keywords: creative thinking, metacognitive awareness, high school students, reflection, cognitive processes, psychological determinants, creativity, self-regulation, intellectual development.

Bugungi kunda ta’lim tizimida o‘quvchilarning tayyor bilimlarni o‘zlashtirishidan ko‘ra, mustaqil ravishda yangi bilimlarni yaratish, muammoli vaziyatlarga samarali yechim topish va o‘z faoliyatini ongli ravishda boshqarish qobiliyatlarini rivojlantirish ustuvor vazifalardan biri hisoblanadi. Ayniqsa, yuqori sinf davri shaxsning intellektual, motivatsion va refleksiv rivojlanishida muhim bosqich bo‘lib, bu davrda abstrakt tafakkur, mustaqil qaror qabul qilish va ijodiy faoliyat imkoniyatlari sezilarli darajada rivojlanadi. Kreativ fikrlash zamonaviy psixologiyada shaxsning yangi va original g‘oyalarni ishlab chiqish, muammolarga noodatiy yondashish hamda mavjud bilimlarni yangi vaziyatlarda qo‘llay olish qobiliyati sifatida talqin qilinadi. Metakognitiv ong tushunchasi esa shaxsning o‘z fikrlash jarayonlarini anglash, nazorat qilish va boshqarish qobiliyatini ifodalaydi.

Kreativ fikrlash inson tafakkurining yuqori darajadagi shakllaridan biri bo‘lib, u mavjud bilim va tajribalar asosida yangi, original hamda ijtimoiy ahamiyatga ega g‘oyalarni yaratish jarayonini anglatadi. Psixologiyada kreativlik muammosi XX asrning ikkinchi yarmidan boshlab mustaqil ilmiy yo‘nalish sifatida rivojlana boshladi.

Kreativ fikrlash tushunchasining ilmiy asoslari dastlab amerikalik psixolog Joy Paul Guilford tomonidan ishlab chiqilgan. Olim 1950-yilda Amerika Psixologlar Assotsiatsiyasidagi ma’ruzasida kreativlikni psixologiyaning muhim tadqiqot yo‘nalishlaridan biri sifatida ko‘rsatdi. U kreativ tafakkurning asosiy mexanizmi sifatida divergent tafakkur tushunchasini ilgari surdi. Divergent tafakkur bir muammoning bir nechta yechimlarini topish, fikrlarning erkinligi va o‘ziga xosligi bilan tavsiflanadi.

Guilford kreativ fikrlashning quyidagi tarkibiy qismlarini ajratgan:

1. Fikrlash tezligi (fluency) – qisqa vaqt ichida ko‘plab g‘oyalarni ishlab chiqish qobiliyati.
2. Moslashuvchanlik (flexibility) – muammoga turli nuqtayi nazardan qaray olish.
3. Originallik (originality) – noodatiy va yangi g‘oyalarni ilgari surish.
4. Mukammallashtirish (elaboration) – g‘oyalarni rivojlantirish va batafsil ishlab chiqish.

Kreativlikni o‘rganishda muhim ilmiy yo‘nalishlardan biri Ellis Paul Torrance tadqiqotlari hisoblanadi. Torrance kreativ fikrlashni diagnostika qilish uchun maxsus testlar tizimini ishlab chiqdi. Uning fikricha, kreativlik faqat intellekt bilan belgilanmaydi, balki shaxsning motivatsiyasi, qiziqishi va muammolarga munosabati bilan ham bog‘liq.

Torrens kreativ shaxsning quyidagi xususiyatlarini ko‘rsatadi:

- qiziquvchanlik;
- mustaqillikka intilish;
- noaniqlik sharoitida faoliyat yurita olish;
- tavakkal qilishga tayyorlik;
- yangi tajribalarni qabul qilish.

Metakognitiv ong tushunchasi zamonaviy kognitiv psixologiyaning muhim yo‘nalishlaridan biridir. Ushbu tushuncha birinchi marta amerikalik psixolog Jon H. Flavell tomonidan ilmiy muomalaga kiritilgan.

Flavell metakognitsiyani insonning o‘z kognitiv faoliyati haqidagi bilimlari va ushbu faoliyatni nazorat qilish jarayoni sifatida izohlagan.

Metakognitiv ong ikki asosiy tarkibiy qismdan tashkil topadi:

1. Metakognitiv bilimlar

Bu shaxsning o‘z fikrlash imkoniyatlari, o‘rganish usullari va strategiyalari haqidagi bilimlarini anglatadi. Misollar: "Men qanday usulda yaxshi o‘rganaman?", "Qaysi vazifa menga qiyinchilik tug‘diradi?", "Muammoni hal qilish uchun qanday strategiyadan foydalanaman?"

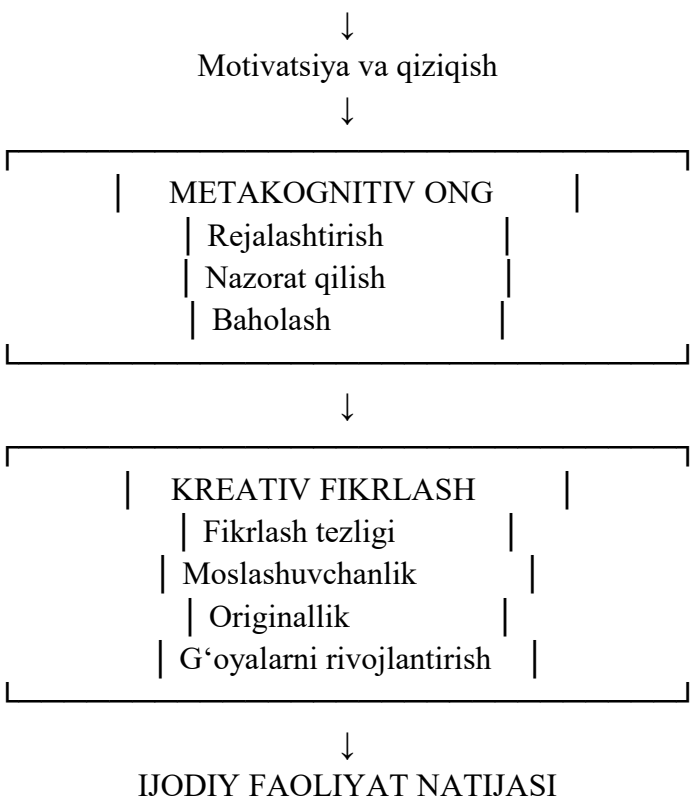
2. Metakognitiv boshqaruv - Bu shaxsning o‘z faoliyatini rejalashtirish, nazorat qilish va baholash qobiliyatidir.

Kreativ fikrlash va metakognitiv ong bir-birini to‘ldiruvchi psixologik jarayonlar hisoblanadi. Kreativ fikrlash yangi g‘oyalarni yaratishga xizmat qilsa, metakognitiv ong ushbu g‘oyalarni tahlil qilish, baholash va rivojlantirish imkonini beradi.

Ushbu jarayon quyidagi model orqali ifodalanishi mumkin:

1-sxema

Yuqori sinf o‘quvchilarida kreativ fikrlash va metakognitiv ong rivojlanish modeli

10–11-sinf o‘quvchilari odatda 16–17 yosh davriga to‘g‘ri keladi. Bu davr psixologiyada o‘smirlikdan ilk yoshlik davriga o‘tish bosqichi sifatida qaraladi. Ushbu davrda abstrakt tafakkur, refleksiya va mustaqil fikrlash faol rivojlanadi.

1-jadval

16–17 yoshdagi o‘quvchilarning psixologik rivojlanish xususiyatlari

Psixologik jarayon	Rivojlanish xususiyati
Tafakkur	Abstrakt va nazariy fikrlash rivojlanadi
Refleksiya	O‘z faoliyatini tahlil qilish kuchayadi
Motivatsiya	Kasbiy va hayotiy maqsadlar shakllanadi
Mustaqillik	Qaror qabul qilish qobiliyati ortadi
Kreativlik	Yangi g‘oyalar ishlab chiqish imkoniyati kengayadi

Yuqori sinf o‘quvchilarida kreativ fikrlash va metakognitiv ongning rivojlanishi ko‘plab psixologik omillarning o‘zaro ta’siri natijasida shakllanadi. Ushbu jarayon faqat intellektual salohiyat bilan belgilanmaydi, balki shaxsning motivatsiyasi, emotsional holati, refleksiv qobiliyati, kognitiv moslashuvchanligi hamda ijtimoiy tajribasi bilan chambarchas bog‘liqdir.

Psixologik determinantlar deganda shaxsning muayyan psixologik sifatlarini shakllantiruvchi va rivojlantiruvchi ichki hamda tashqi omillar tushuniladi. Yuqori sinf o‘quvchilarida kreativ fikrlash va metakognitiv ongning rivojlanishini ta’minlovchi determinantlarni quyidagi guruhlarga ajratish mumkin.

Motivatsion determinantlar

Kreativ faoliyatning asosiy harakatlantiruvchi kuchlaridan biri motivatsiya hisoblanadi. Shaxsda bilim olishga qiziqish, yangilik yaratishga intilish va muammolarni mustaqil hal qilish ehtiyoji qanchalik yuqori bo‘lsa, kreativ fikrlash imkoniyatlari shunchalik rivojlanadi.

Abraham Maslou o‘zining ehtiyojlar iyerarxiyasi nazariyasida inson rivojlanishining yuqori bosqichi sifatida o‘zini namoyon qilish (self-actualization) ehtiyojini ko‘rsatgan. Uning fikricha, ijodkorlik insonning o‘z imkoniyatlarini to‘liq amalga oshirishga intilishi natijasida yuzaga keladi. Yuqori sinf o‘quvchilarida motivatsion determinantlar quyidagi ko‘rinishda namoyon bo‘ladi:

- yangi bilimlarni egallashga qiziqish;
- mustaqil izlanishga intilish;
- murakkab vazifalarni bajarishga tayyorlik;
- muvaffaqiyatga erishish motivi.

Kognitiv determinantlar

Kreativ fikrlashning shakllanishida tafakkurning rivojlanganlik darajasi muhim ahamiyatga ega. Kognitiv determinantlar shaxsning axborotni qayta ishlash, tahlil qilish, umumlashtirish va yangi aloqalarni yaratish qobiliyatlarini o‘z ichiga oladi. Yuqori sinf yoshida abstrakt-mantiqiy tafakkurning rivojlanishi natijasida o‘quvchilar:

- nazariy tushunchalarni chuqur anglay oladi;
- murakkab muammolarni tahlil qiladi;
- turli g‘oyalar o‘rtasidagi bog‘liqlikni aniqlaydi;
- yangi yechimlarni ishlab chiqishga qodir bo‘ladi.

Jan Piaje nazariyasiga ko‘ra, o‘smirlik davrida formal-operatsional tafakkur shakllanib, shaxs mavhum tushunchalar bilan ishlash va farazlarni ilgari surish imkoniyatiga ega bo‘ladi.

Refleksiv determinantlar

Metakognitiv ongning asosiy mexanizmlaridan biri refleksiya hisoblanadi. Refleksiya shaxsning o‘z fikrlashi, faoliyati va natijalarini tahlil qilish qobiliyatidir. O‘quvchi o‘z faoliyatini qanchalik yaxshi tahlil qila olsa:

- xatolarini aniqlaydi;
- samarali strategiyalarni tanlaydi;
- o‘z bilimlarini nazorat qiladi;
- yangi faoliyat usullarini ishlab chiqadi.

Metakognitiv refleksiya kreativ jarayonda g‘oyalarni tanlash va takomillashtirish imkonini beradi.

Emotsional-irodaviy determinantlar

Kreativ fikrlash uchun shaxsning emotsional barqarorligi va iroda sifatlari ham muhim hisoblanadi. Chunki ijodiy faoliyat ko‘pincha noaniqlik, xato qilish ehtimoli va yangi tajribalar bilan bog‘liq bo‘ladi. Kreativ shaxs quyidagi sifatlar bilan tavsiflanadi:

- mustaqillik;
- tavakkal qilishga tayyorlik;
- sabr-toqat;
- tanqidiy fikrga ochiqlik;
- muvaffaqiyatsizlikdan keyin faoliyatni davom ettira olish.

Albert Bandura tomonidan ishlab chiqilgan o‘z-o‘ziga samaradorlik nazariyasiga ko‘ra, insonning o‘z imkoniyatlariga bo‘lgan ishonchi uning faoliyat natijalariga bevosita ta’sir qiladi.

Ijtimoiy-psixologik determinantlar

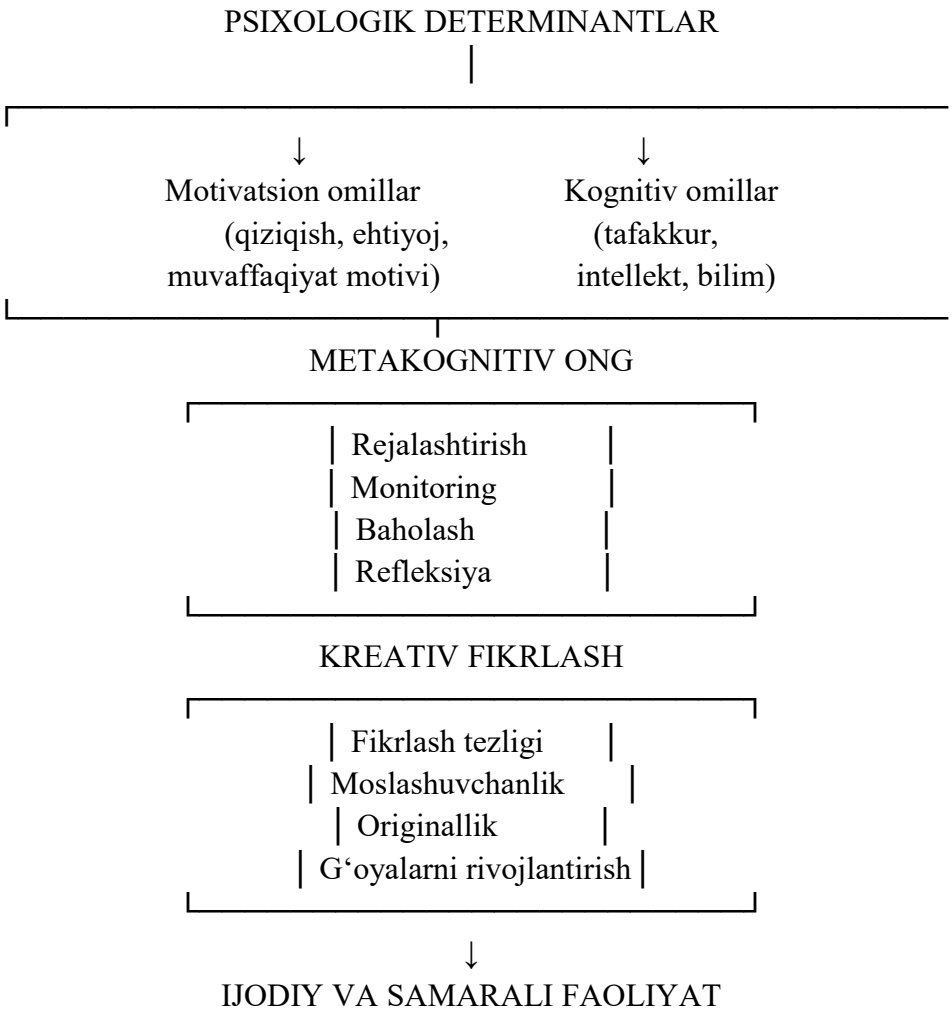
Kreativ fikrlash va metakognitiv ong rivojlanishida ijtimoiy muhit ham katta ahamiyatga ega. O‘quvchining kreativ rivojlanishiga ta’sir qiluvchi ijtimoiy omillar:

- oila muhiti;
- pedagogning qo‘llab-quvvatlashi;
- tengdoshlar bilan muloqot;
- erkin fikrlash imkoniyatining mavjudligi.

Lev Vigotskiyning madaniy-tarixiy nazariyasiga ko‘ra, inson tafakkuri ijtimoiy munosabatlar va madaniy tajriba asosida shakllanadi.

Kreativ fikrlash va metakognitiv ongning psixologik determinantlari modeli

2-sxema

Kreativ fikrlash va metakognitiv ong o‘zaro chambarchas bog‘liq bo‘lgan psixologik jarayonlar hisoblanadi. Metakognitiv nazorat shaxsning ijodiy faoliyatini samarali tashkil etish va boshqarishda muhim ahamiyat kasb etadi. O‘quvchi o‘z tafakkur jarayonlarini anglash orqali fikrlash strategiyalarini ongli ravishda tanlash imkoniyatiga ega bo‘ladi. O‘z faoliyatini nazorat qilish va baholash qobiliyati kreativ g‘oyalarni shakllantirish jarayonini takomillashtiradi. Metakognitiv ko‘nikmalar rivojlangan sari o‘quvchi muammoli vaziyatlarga yanada samarali va mustaqil yondasha oladi. Bunday o‘quvchilar yangi g‘oyalarni ishlab chiqish, ularni tahlil qilish va takomillashtirish imkoniyatlariga ega bo‘ladilar. Kreativ fikrlash jarayonida metakognitiv boshqaruv g‘oyalarning amaliy ahamiyatini baholashga yordam beradi. Shu sababli yuqori sinf o‘quvchilarida metakognitiv ongni rivojlantirish kreativ fikrlash qobiliyatlarini shakllantirishning muhim psixologik sharti hisoblanadi.

XULOSA

Yuqori sinf o‘quvchilarida kreativ fikrlash va metakognitiv ongning rivojlanishi murakkab, ko‘p omilli psixologik jarayon hisoblanadi. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, kreativ

fikrlash faqat intellektual qobiliyat bilan emas, balki motivatsiya, refleksiya, kognitiv moslashuvchanlik va shaxsning o‘z faoliyatini boshqarish imkoniyatlari bilan belgilanadi.

Kreativ fikrlash va metakognitiv ong o‘zaro uzviy bog‘liq jarayonlar bo‘lib, metakognitiv nazorat ijodiy faoliyatning samaradorligini oshiradi. O‘quvchi o‘z fikrlash jarayonlarini anglagan va boshqara olgan sari yangi g‘oyalarni yaratish, ularni baholash va amaliyotga tatbiq etish imkoniyatlari kengayadi.

Yuqori sinf davri shaxsning abstrakt tafakkuri, refleksiv qobiliyatlari va mustaqil fikrlash jarayonlari faol rivojlanadigan bosqich hisoblanadi. Shu sababli mazkur yosh davrida kreativ fikrlash va metakognitiv ongni rivojlantirishga yo‘naltirilgan psixologik-pedagogik dasturlarni ishlab chiqish muhim ilmiy-amaliy ahamiyatga ega.

Tadqiqot davomida aniqlangan psixologik determinantlar asosida quyidagi xulosaga kelish mumkin: yuqori sinf o‘quvchilarida kreativ fikrlashning rivojlanishi samarali motivatsion muhit, refleksiv faoliyat, mustaqil ta’lim strategiyalari va metakognitiv boshqaruv mexanizmlarining shakllanganlik darajasiga bog‘liqdir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Виготский Л.С. Мйшление и реч. – Москва: Лабиринт, 1999. – 352 с.
2. Piaje J. The Psychology of Intelligence. – London: Routledge, 2001. – 182 p.
3. Bandura A. Social Foundations of Thought and Action: A Social Cognitive Theory. – Englewood Cliffs: Prentice-Hall, 1986. – 617 p.
4. Maslou A.H. Motivation and Personality. – New York: Harper & Row, 1970. – 369 p.
5. Anderson J.R. Cognitive Psychology and Its Implications. – New York: Worth Publishers, 2015. – 528 p.
6. Broun A.L. Metacognition, Executive Control, Self-Regulation, and Other More Mysterious Mechanisms. – Hillsdale: Erlbaum, 1987. – P.65–116.
7. Zimmerman B.J. Becoming a Self-Regulated Learner: An Overview. // Theory into Practice. – 2002. – Vol.41. – №2. – P.64–70.
8. Крайг Г., Бокум Д. Психология развития. – Санкт-Петербург: Питер, 2012. – 940 с.
9. Немов Р.С. Психология. Книга 1. Общие основы психологии. – Москва: Владос, 2017. – 687 с.
10. Карпов А.В. Психология рефлексивных механизмов деятельности. – Москва: Институт психологии РАН, 2004. – 424 с.
11. Холодная М.А. Психология интеллекта: парадоксы исследования. – Москва: Юрайт, 2019. – 334 с.
12. Дружинин В.Н. Психология общих способностей. – Санкт-Петербург: Питер, 2007. – 368 с.